

הסאטירה נגד האוטופיה: גריגורי בהרב (באגרוב) והמניאק שלו

יעקב שביט

יל"ג השתמש בסאטירה ככלי נשק בביקורת שמתח על "חיבת ציון". כך, למשל, בפיליטון משנת 1885 סיפר איך מצא "בשערי גבול ישראל (הכוונה לעם ישראל) שוטרים מזוינים, שפניהם פני יהודים ולבושם מלבוש קוזקים; רצועות של תפילין כרוכות על ידיהם ורצועות של מלקות בתגורתם אשר במתניהם." כדי לבדוק אם יל"ג אכן "לאומי בלבד", או האם לאומיותו מזויפת, מבתיקים השוטרים את גופו בסכין ומציאים את בני מעיו: "וראש השוטרים בחן לבי, נמלך בכליותי, ראה בכבד, ויפן את מרעיו ויאמר: 'רואה אני בלב מעים לאומיות אבל מראה שפל ממראה לאומיותנו, לאומיות שיש בה סירכא היא, לאומיות מזויפת!'.¹ ואולם, הדוגמה המובהקת לסאטירה אנטי-לאומית שהתפרסמה על דפי עיתון בשנות ה-80 של המאה ה-19 היה הרומן-בהמשכים שפירסם הסופר והעיתונאי היהודי גריגורי בהרב (באגרוב, 1825-1885) בעיתון היהודי-הרוסי ווסחוד בחודשים ינואר-מאי 1884. הרומן הזה, שראה אור כשנתיים לאחר תחילתה של תנועת "חיבת ציון", הקדים את האוטופיות הציוניות הראשונות, שהראשונה שבהן, זו של מנחם אייזלר, "תמונת עתיד", ראתה אור ב-1885.²

איש רעים להתרועע

אפשר לתאר את "חולה הרוח (Manjak)", מעשה נורא מחיי פסיכיאטר צעיר" כרומן הדיסטופי האנטי-ציוני הראשון, ואולי, בעצם, כרומן סאטירי שכוון נגד מה שבאגרוב ראה כרעיון אוטופי – במובן של "לא אפשרי" וגם במובן של "לא רצוי" – ולכן צריך להפעיל נגדו את נשק הלעג והשנינה. הרומן בהמשכים כוון נגד חברי תנועת "חיבת ציון", חסידי הרעיון של שיבת ציון והתחייה הלאומית בארץ-ישראל. באגרוב, משכיל ראדיקלי שצידד ב"רוסיפיקציה" מלאה, ביקש להמחיש ברומן את הסכנה הגדולה הנשקפת ליהדות המודרנית מהקמתה של מדינת יהודית בארץ-ישראל; והסכנה היא: כינונה הבלתי נמנע של מדינה יהודית תיאוקרטית.

מחבר הרומן, גריגורי ייבגנביץ' בהרב (באגרוב), היה בן למשפחת רבנים שהשתתף בשנותיו לספרות "ביבלייתיקה יהודית", שראו אור בהפסקות בשנים 1871-1880, בסיוע "חברת מפיצי השכלה", ואחר כך, משנת 1881, בירחון הספרותי-מדעי, שירש את הביבלייתיקה, ווסחוד, וכן בעיתון ראסוויט.³ באגרוב היה סופר פורה; מרדכי

הסאטירה האנטי-ציונית קדמה לאוטופיה הציונית והבמה הראשונה שלה הייתה העיתונות.

בשנת 1888, כשש שנים לאחר הופעתה של תנועת "חיבת ציון", כתב המשורר והמשכיל האנטי-קליקלי יהודה לייב גורדון (יל"ג) במדורו הסאטירי "צלוחית של פלייטון", שנדפס בעיתון המליץ, כי רעיון יישוב הארץ ושיבת ציון "נעשה לשנינה בקרב הסופרים המתחילים להציגו למשל ולשחק בספריהם." יל"ג התכוון בדברים האלה ל"הומנקולוס" (Homunkulus: ein modernes Epos in zehn Gesängen), כלומר "אישון" / "איש קטן", פואמה בת עשרה פרקים פרי עטו של המשורר האוסטרי רוברט המרלינג (Johan Hammerling), שראתה אור שנה קודם לכן. בפואמה שם המשורר ללעג, בין היתר, את הרעיון של שיבת ציון ותחיית ישראל בארצו. יל"ג סבר ש"הספרות ההלצית" מעין זאת ידעה לנבא כמה מן הקלקלות שכבר פשו לדעתו ביישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, וכי "אין דבר בעולם מזיק ומשחית לדעות ולשיטות כמו השחוק וההיתול. הסאטירה – סתירה היא לכל הבנינים", כתב. "בעוד שיש בין הסופרים מאומות העולם מי שעסקו ברעיון שיבת ציון ברצינות, אחרים התחילו לעשותו למשל ולשנינה אשר בכוחם להעביר ולבטל מן העולם את הרעיון."

במילים אחרות, יל"ג סבר כי הסאטירה מביאה תועלת מפני שהיא יודעת להצביע על דעות פסולות ועל מעשים מעוותים, אבל גם הצביע על הסכנה הטמונה בה כיוון שיש בכוחה להחליש את הרעיון, ואולי אף לחסלו. בד בבד, יל"ג היה אחד מאלה שהעבירו בשנות ה-80 של המאה ה-19 את השימוש בכתביה סאטירית ובסוגה הספרותית הסאטירית ככלי נשק ב'מלחמת התרבות' שהתנהלה בעולם היהודי המודרני מקונטרסים וספרים אל דפי העיתונות. הוא פרסם במדור "צלוחית של פלייטון" (צלוחית של בושם) בשנים 1880-1888, 30 פיליטונים, שלחלק מהם היה אופי סאטירי מובהק. את מטרתו של המדור תיאר יל"ג כליקוט:

"מעט לעת ומפקידה לפקידה מכל הבא לידנו, את כל הדבר הקל הצף על פני ים החיים בין שיהיה חלון וכרום ימא או שחלת ואלמוגים ובין שיהיה חלבנה ומלח סודמית וירוקה שעל פני המים, אשרינו אם ירבו בהסמק וימלאו צלוחיתנו צרי ודבש נכאת ולוט; ואוי לנו מפני הבורסקין אם יגדל באשם ותעל צחנתו..."⁴

גריגורי באגרוב

ממשלה ארצית בידי שוערי-שמים אלה. אם הרבנות תקבל סמכות פוליטית, היישוב היהודי החדש יפול טרף בידי "החשוכים". בקצרה: "לא נוכל להוציא את בני ישראל מגלותם הארצית בטרם שנוציאם מן הגלות הרוחנית הגדולה". בדברי יל"ג יש הזכר לתיאור המדינה היהודית הדמיונית של באגרוב:

תאר לעצמך מצב כזה במדינה מתוקנת: ביום אחד בשבוע משתחרר במדינה כולה חושך מצרים. אין תאורה ברחובות. הבתים כולם שריים בעלטה מרגע שקיעת השמש. בכל הארץ קר ותרעב כמעט שורר בה, שכן לא יעלה על הדעת להכין סעודה בלי אש. נכנסת השבת וכל מנגנון המדינה נעצר: בחי הדואר סגורים, הטלגרף אינו פועל, הרכבות אינן נעות, נתיבי הספנות עצרו מלכת, כל העבודות הפרטיות, הקהילתיות והממלכתיות אסורות בתכלית האיסור. אין לאנשים אף הזכות להלך רגלי ולמרוק העולה על התחום הידוע... אך הרי לא ירדנו לאבדון במשך אלפי שנים, גם כאשר חיינו בקרב עמים עוינים לנו... לא ירדנו לאבדון, כי היינו על תקן אורחים...הרגלנו את עצמנו לשכור תמיד את שירותי האחרים, לא העלינו בדעתנו ברצינות, כי יבוא הזמן שבו נפסיק לנדוד ונזיח סוף סוף בבית. חשוב נא על האבסורד! שאפנו ללא-הרף לאן שהוא...לארצנו, אך לא חשבנו להתכונן לתפקיד "בעל הבית", והן לבעל הבית יש הרבה יותר עבודה ודאגות מאשר למשרת.

"אל נא תשמעו לקנאים ולצבועים"

בדיסאטופיה של באגרוב, המוסד המנהל את חיי הציבור במדינה היהודית הם "הקהל" והאסיפה הקהילתית, שחובה להשתתף בה, ומי שאינו מופיע לאסיפה גידון לעונש מלקות. על פליאתו של הגיבור מהחוק הזה הוא נענה:

...יקירי, אתה מתבלבל עדיין...אצלנו יש שימוש לא רק בעונשי הגוף, אלא נמצא שימוש לחוק האומר מידה כנגד מידה, עין תחת עין, שן תחת

מך שראה ביהודי מזרח-אירופה "פרודיה של עם" – "צל רפאים" שימצא את תיקונו רק עליידי השתלכות בחברה הרוסית – וברעיון שיבת ציון – תוצר של הזיה חולנית. המסר שהרומן הסאטירי של באגרוב מבקש להעביר לקוראיו הוא בוטה וחד-משמעי: אין שום סיכוי לאינטליגנציה היהודית הלאומית, ה"אירופית-למחצה", שתהגר לארץ-ישראל לעמוד בארץ-ישראל מול "האורתודוקסיה הקנאית והבורה", שתדע כיצד להשתלט בארץ הקודש על נפשו של המון העם הנבער שיתקבץ בארץ-ישראל. האינטליגנציה הזאת תהיה חלשה, פחדנית ואופורטוניסטית ותיכנע חישקל בפני הרבנים. הוא גם לעג לרעיון שהיהודים בארץ-ישראל יתחילו לעסוק בחקלאות ובמלאכה. כיוון שעם ישראל עדיין אינו מוכשר ואינו מוכן להקים מדינה מתוקנת מודרנית, תהיה התוצאה הבלתי-נמנעת של שיבת ציון, לדעתו, הקמתה של מדינה תיאוקרטית. במילים אחרות, אין לשוב לארץ-ישראל לפני שמשחררים את היהודים מן הגלות כמצב נפשי, שאילמלא כן שיבת ציון פירושה הבאת הגלות, הנחשלות והקנאות הדתית מזרח-אירופה לארץ-ישראל והשתלטותה עליה.

נראה שבאגרוב נזקק לגיבור שהוא פסיכיאטר, מומחה למחלות נפש, שעצביו התרופפו והוא שוגה בחזיונות, כדי שיוכל לתת הצדקה ספרותית לחזיון אחרית הימים הפוקד את גיבורו, וגם כדי שיתאפשר לו לדון במקורות הנפשיים של ההתעוררות הלאומית היהודית ובטיבה ובמהותה של "הנפש היהודית הקולקטיבית". בכך הקדים באגרוב ספרים אחרים שתיארו את היהדות כ"מחלה", ובעיקר כ"מחלת נפש". מחלת הנפש הזאת באה לידי ביטוי בכך, שלמרות היותו של הגיבור אדם רציונאלי, מקנן בו גם הרליגיוז והמיסטיקן, תכונות שמובילות אותו להתמכר להזיה הלאומית הפרוטורציונית. באגרוב לא היה בודד ביחסו השלילי לרעיון שיבת ציון. יל"ג, שלא חסך משבט עטו סאטירה חריפה נגד "הקנאות הלאומית", היה שותף לדעת באגרוב שהיהודים טרם הפכו למודרניים ולאירופיים מספיק, ולכן אינם מוכנים ומוכשרים עדיין להקים קהיליה אחרתית ולאומית עצמאית. במדורו הסאטירי "צלוחית של פליטון" חזה יל"ג כך ב-1881 את דמותה של מדינת היהודים כאשר ישלטו עליה האורתודוקסים הקנאים:

הנה הם באים בארץ. אנשים כ[רוב] דיסקין ישבו בראש הסנהדרין והיה הבית יוסף לאש דת בכל סעיפיו ודקדוקיו, לא יפול מהם דבר ארצה; ושבו ארבע מיחות בית דין לגבולן ומלקות ומכות מרדות לאיתנו; ובימי מועד ושבת יחדלו פתאום ארחות הברזל ונדמו קיי הטיליגרף ותעמוד מרוצת החיים וכל צרכיהם כיום תמים בקרב העם היושב על טבור הארץ. התכון ממלכה כזאת בימינו אלה, אם תעמוד לאורך ימים?

יל"ג היה מוכן לתמוך ברעיון שיבת ציון בתנאי שבני היישוב הישן יגורשו מארץ-ישראל, "למען אשר נוכל לקרוע לנו שם חלונות [לאירופה] ולהעביר את הרוחות הרעות ולהשיב את אווירא דארע ישראל המחכים". בניסוח בוטה יותר כתב שצריך: "לטאטא במטאטא השמד את קורי-העכביש, אשר טוו שם מרבי-רגליים אלה, ולהעביר רוח צה על הארץ ואווירא דארע ישראל המחכים, אשר עיפשו אותו כל הכוללים בחלאתם ובטפשותם." אם יהפכו מנהיגי היישוב הישן "הישועים" הקנאים למנהיגי העם, כתב יל"ג, ייעשה השולחן ערוך ל"ספר הקונסטיטוציאן שלנו". לכן אין אלא להתפלל "שלא תבוא

שער התוספת השבועית של ווסחוד

אחד באגרוב האמין בכוח הפעולה של "הנוער האינטליגנטי" להביא לתיקון החברה היהודית, ואולם, מצד אחר ביטא יאוש עמוק מן האפשרות שיחול שינוי פנימי בהווה היהודית. ב-1878 כתב לסופר אריה לב ליבאנדה, שאילמלא האנטישמיות הרוסית הבוטה היה מתנצר זה מכבר. כיוון שאיבד את התקווה שאפשר יהיה להביא לתיקון החברה היהודית בתוככי החברה הרוסית "הפרימיטיבית", לא הפריעה לו האנטישמיות הרוסית לעבור "לחוף השני", וכמו כמה משכילים רדיקליים אחרים, להשתמד, כלומר להתנצר, באחרית ימיו, בשנת 1885. * לשיטתו של באגרוב עצמו אפשר לומר שחיוו ודעותיו היו ביטוי קיצוני ל"סכיוזופניה" של משכיל יהודי-רדיקלי שחי ופעל בימי התהפוכות ברוסיה הצארית (נכדו היה הטורריסט האנרכיסט דמיטרי בהרב, שירה בספטמבר 1911 בראש הממשלה הרוסי סטולפיין והוצא להורג).

"פרודיה של עם"

אין צורך לומר שבאגרוב לא היה אהוד על אנשי תנועת "חיבת ציון". יחיאל יוסף לבונטין (חושי הארכי) מהנדס וסופר, איש "חובבי ציון", תיאר ב-1882 את באגרוב כאחד מאותם "המזיקים והמתבלים" המלמדים כי "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו". מרדכי בן הלל הכהן כתב, שסיפוריו מחיי היהודים נצבעו בצבעים יותר מדי שחורים, והתקבלו עליידי הקוראים כהוצאת דיבה. ב-1897 תיאר מרדכי בן הלל הכהן את הרומן הסאטירי בהמשכים של באגרוב כ"חיבור שופע רעל", שאינו חוסך בגידופים כדי "להכות מכה בלתי סרה את תקוות התחיה", בלי להתחשב בכך, שיהודים במזרח אירופה עברו תהליך של התמערבות ונסחפו "בשטף הקולטורה הכללית". באגרוב נתפס כאנטיסמית להרגיו, וכחסר הבנה להתלהבות הלאומית האידיאליסטית שאחזה בחלק מן הנוער היהודי ברוסיה בעקבות "הסופות בנגב". השתמדותו של באגרוב (כמו של אינטליגנטים יהודים אחרים), תוארה כסירוף, וכבגידה שפלה ובזויה.

התנגדותו החריפה לרעיון שיבת ציון, שהחל להתעורר בקרב האינטליגנציה היהודית-רוסית בסוף שנות השבעים של המאה התשע-עשרה, ושל תנועת "חיבת ציון" והעלייה הראשונה, נבעה

בן הלל הכהן תיאר אותו כ"יוצר-ספורים מהיר, עץ עושה פרי", שסיפוריו בוסר. בסיפוריו ("החטוף", "מרדכי ירושלמי") ועוד, וברומנים שלו "רשימותיו של יהודי" [1874] "החוף השני" [1876], שתורגם לעברית עליידי יהודה גרובסקי בשם כתבי-יד עברי סיפור היסטורי [הוצאת "תושיה", פיטרקוב, תר"ס 1900], ועוד) תוארה העיירה היהודית כהווה מלאה פגמים ומומים מוסריים. הכהן כתב כי "עצמותיו של בהרב גברה תמיד בסיפוריו על האמת של היופי ומלאכת מחשבת, ולכל לראש אצלו תמיד הטדנציה".

בסוף שנות ה-70 התקרב באגרוב לקבוצת האינטליגנציה היהודית הצעירה שהתארגנה בפטרבורג ובמוסקוה במטרה "לשוב אל העם" ולהטיף לתיקונים רדיקליים בהווה היהודית כדי להשתלב בחברה הרוסית. בדרכו נטל חלק באירועים שבהם הודגש הצורך לחזק ולטפח את "הרגש הלאומי" בקרב היהודים. כך, לדוגמה, מסופר עליו שבמסיבת פורים שנערכה בשנת תרל"ח ניגן בפני החוגגים בכינור. מרדכי בן הלל הכהן, שהביא תמצית של הרומן "חולה הרוח" בכתב העת השלה, תיאר אותו כאיש רעים להתרועע, ש"לא פחד פן ינחל קלון תחת כבוד". ואולם, בראש ובראשונה היה באגרוב אחד מראשי הזרם האנטי-קליקאלי באינטליגנציה היהודית-רוסית; כאמור, חסיד נלהב של ה"רוסיפיקציה" ("התרוססות"), ומבקר חריף של היהדות המסורתית ושל הרעיון הלאומי כאחד. אפשר לומר כי בחייו וביצירתו של באגרוב נמצא ביטוי למצב הדואלי של היהודי המשכיל-הרדיקלי ברוסיה: מצד אחד סבר שהיהודים יוכלו לדרוש זכויות פוליטיות ברוסיה הצארית רק אחרי שיעברו תמורה עמוקה והטיף לתיקונים קיצוניים בדת, ותיאר את עצמו ב-1878 כ"קוסמופוליט נקי מכל דעה קדומה", ואילו מצד אחר ביטא אכזבה עמוקה מיחסם של האינטליגנציה הרוסית ושל השלטון הרוסי ליהודי המשכיל – זה שהגויים רואים בו מי ששכח את מקומו והיהודים – כמי שהצטרף למחנה הגויים. וכך כתב: "אילו לא היו היהודים נתונים לגזירות ולרדיפות שיתטות כאלה אולי הייתי עובר לחוף השני, שממנו שחקים לי סימפאטיות אחרות, אידיאלים אחרים, אולם אחי בני-עמי, ובכלל ארבע מיליונים נפשות, סובלים סבל חנים; האם יכול אדם הגון לעבור בקלות על עוול שכזה." מצד

הכיר כולה געשה כים סוער. החסידים וההמון הנבער התנפלו על הבמה...חריקה איומה והכל התמוטט.

מסקנתו של גיבור הרומן היא, שהיהדות הרוסית והיהדות הרוסית-פולנית "כפי שהצטיירה לגד עיני בהזיותי, עדיין לא בגרה לקבל את התפקיד של עם חופשי, משוחרר וראוי לחיים עצמאיים". ואולם, הוא משאיר פתח לתקווה: "עם זאת, אולי טעות עמי, אולי הגזמתי. כלום מעטים הם החזיונות אותם רואה המניאק בהזיותיו המטורפות, מי יתן, אלהים, ואתבדה."

גם המשכיל הרדיקלי-הלאומי יהודה ליב לוין (יהל"ל) תהה האם תחייה לאומית בארץ-ישראל לא תביא בהכרח לנצחונה של האורתודוקסיה ולהשתלטותה. ב־1881 סבר כי שיבת ציון כרוכה בויתור על פירות ההשכלה ובכניעה לחומרות הדת היהודית. ואולם, בניגוד לסברה זו, כתב באפריל 1883:

האמנם כי בארץ-ישראל המקום גורם להקיץ לתחייה נימוסים וחוקים ישנו אדמת קודש, ועלינו להתחיל מחדש וראשון מנהגים וחוקים, שנהגו ונכתבו לפני שנה ונקדשו רק בגלל כי נשאר שומרים לדורות, כחננויים השלמים בקומתם ובכניונם ונשמח חיים אין בקרבם...

תשובתו של יהל"ל הייתה, שגם אם רק אורתודוקסים ("משמרים") יעלו לארץ-ישראל, הם לא יוכלו לכוון בה את "השיטה התיאוקרטית לפי מובנם ומושגם, כי לפי השתנות החיים והצרכים ייבנו בהכרח תחת שינויים נמרצים", ובסרקזם הוסיף, כי רכנים חסידים ומתנגדים כאחד יעלו אולי בדעתם את הרעיון לחדש את הקורבנות, אבל גם הם לא יעזו לחזור אל המצב שבו "והוא ימשול בכך" – כלומר, למצב שבו ינסו להפוך את נשותיהם למשועבדות. ואולם, אם ינסה רב לעשות זאת "תבוא אשתו ותשבר את שיניו". ההבדל בין העלאת קורבנות למעמד האשה הוא בכך, שחיי האישות לא נפסקו בגולה, ולכן עברו חוקי האישות שינויים ותמורות, בעוד שדיני הקורבנות לא עברו שום שינוי מן הטעם ש"החיים לא נגעו בהם". המסקנה שיהל"ל הגיע אליה היא אפוא, שכל חוקי התורה יהיו חייבים להתחדש בארץ-ישראל מכוח "כוח החיים".¹⁰ כך סבר גם משה לייב לילינבלום (מל"ל) חיי עצמאות יביאו לכך ש"הבלי הדת" ייזרו לכל רוח. ותוך עשרי או שלושים שנה של חיים יהודיים עצמאיים בארץ-ישראל "ייפו 'השולחן ערוך' וכל קדושי לבלי קום, כי עם החי חיי-מדינה ול חיי-עבדות מוכרח לזרות הבלים כאלה." לכן אין למנוע מיהודים מכ המינים לעלות לארץ-ישראל: "חסידים מתנגדים, צבועים, משכילי ובעלי הפקר, שכן תוך כעשרים או שלושים שנה יתחולל באר מאבק בין בני אור ובני חושך, ואפילו תפרוץ מלחמת תרבות ע "שפיכות דמים ממש." רק אחריה "יחיו בני ישראל על אדמתם ו שלוחה והשקט בלי עול השולחן ערוך והתלמוד והרכבים." בתחיל שנות ה־80 הגיעו אפוא יהל"ל ומל"ל למסקנה כי "החיים" יגברו השמרנות ועל הקנאות הדתית, וכי המציאות בארץ-ישראל תכפה האורתודוקסיה להשתנות "שינויים נמרצים".

במילים אחרות, פתח התקווה שמשאיר באגרום בסוף הר שלו לאפשרות שתקום מדינה יהודית חילונית ומודרנית יהפוך למ המלך שבה תלך הלאומיות היהודית בדרכה להקים מדינה יהודית מודרנית.

והשאלה היא: למי ניתנה הנבואה בשלהי המאה התשע-עשרה, האם לסאטירה, או לאוטופיה? האם "החיים" ינצחו את "הדת", או שקרה ההפך? למה קרובה החברה הישראלית יותר כמאה ועשרים שנים לאחר פירסום הרומן – לדמותה כחברת מופת, כפי שנצטיירה באוטופיות הציוניות, או לדמותה כפי שהיא עולה ברומן הסאטירי של באגרום, או אולי, היא מצויה אי-שם באזור האפור שבין שני הקטבים? – על זה יחליטו הקוראים בעצמם. בכל מקרה, העיתונות המשיכה להיות זירה חשובה לניהול מלחמת התרבות בנושא הזה והסאטירה שהתפרסה על דפיה היתה לכלי נשק שימושי במלחמה זו.

הערות

1. הוצאה חדשה הופיעה בשנת 1993. על המרלינג ראו: Thomas Kracht, Robert Hamerling. *Sein Leben – sein Denken zum Geist*, Dornach, 1989.
2. על הסאטירה הספרותית ראו בספריו של יהודה פרידלנדר: פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה (1979); במסתרי הסאטירה – פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט, א (1984); במסתרי הסאטירה – פרקים בסאטירה העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט, ב (1989); במסתרי הסאטירה – פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט, ג (1994). ראו גם: שמואל ורסס, "הדי הסאטירה של לוקיאנוס בספרות ההשכלה העברית",

- בתוך: ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים, 1990, עמ' 223-248.
3. ראו: כל כתבי יהודה ליב גורדון: פרוזה, תל-אביב, תש"ך (1960), עמ' קפג-רמב.
 4. ראו: שמואל פינר, "פניהם פני יהודים ולבושם מלבוש קוזקים: שורשים טרום-ציוניים למלחמת התרבות", בתוך: אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, כרך שלישי: היבטים רעיוניים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ג, עמ' 375-390; הנ"ל, "יל"ג כאנטי-קלדיקל וכלוחם ב"מלחמת התרבות" היהודית", בתוך: סדן: מחקרים בספרות העברית. עיונים ביצירת י"ל גורדון, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ח, עמ' 211-229.
 5. ראו: רחל אלבוים-ידור, המחזר של אתמול, א"ב, ירושלים, 1993.
 6. ראו: יהודה סלוצקי, העיתונות היהודית – רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים, 1970.
 7. מרדכי בן הלל הכהן, שהביא תמצית של הרומן בכתב העת השלח, תיאר אותו כאיש רעים להתרועע, ש"לא פחד פן ינחל קלון תחת כבוד". מרדכי בן הלל הכהן, "ישראל וארצו. בחזון הספרים", בתוך: השלח, כרך ב, ניסן-אלול, תרנ"ז (1897), עמ' 207-215, 532-535, 122-132. הנ"ל, "להעיר ולהאיר", שם, עמ' 48-53.
 8. רוב המידע עליו נמצא אצל יהודה סלוצקי, העיתונות היהודית – רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים, 1970.
 9. הקטעים מבוגרום תורגמו על ידי הלה פרויס ונדפסו במאמר: יעקב שביט והלה פרויס, 'מניאק', הארץ, מוסף לספרות, 22 באפריל 1988.
 10. יהודה ליב לוין (יהל"ל), זכרונות והציונות, ההדיר וצירף מבוא והערות יהודה סלוצקי, ירושלים, 1968, עמ' 119-121.

ГОДЪ	1881	ПЕРВЫЙ
ВОСХОДЪ		
Январь. — Книга первая.		
СОДЕРЖАНИЕ:		Стр.
I. ЕВРЕЙСКИЙ ВОПРОСЪ ВЪ ЕГО ОСНОВАНИЯХЪ И ЧАСТИО-СТЯХЪ. М. Г. Моргунск.		1
II. ВОСХОДЪ. Статистическое С. Г. Фурга.		30
III. ТИПЫ И СИМУЛТ. Воспоминания школьника сороковых годов. — А. Ф. Левада.		32
IV. РУССКОМУ КИРЮ. Статистическое. Н. Шейнберг.		60
V. РУСЬ И РУССКОЕ ВЪ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЕВРЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРѢ. А. Я. Гурман.		62
VI. ЕВРЕЙСКИЕ ЗЕМЛЕДѢЛЬЧЕСКИЕ КОЛОНИИ. Историческое, законодательное, административное и бытовое изъ положеніе со времени ихъ возникновения до нашихъ дней. Н. Ф. Горюнов.		85
VII. КЪ ИСТОРИИ ПОСЕЛЕНІЯ ЕВРЕЕВЪ ВЪ ПЕТЕРБУРГѢ. Л. Ф. Горюнов.		111
VIII. ВАРХУЗЪ СИННОЗА. В. Ф. Корня.		124
IX. ПОСТЪ. Статистическое. А. Вебза.		143
X. МОШКО ПАЧИСКИЙ. Исторія еврейскаго солдата. Рассказъ К. З. Фраумана. Переводъ Петра Шейнберга.		145
СОВРЕМЕННАЯ ЛЕГІОНІЯ.		
XI. ОДИНЪ ИЗЪ НЕЖНОСТЕЙ. Отрывокъ изъ повести о Виль. П. Я. Левенсона.		1
XII. ЛИТЕРАТУРНАЯ ЛЕГІОНІЯ. Древне-еврейская журналистика и литература. Веланкеръ.		17
(На обложкѣ)		

שער הירחון ווסחוד

שן, ובכלל, מרבים להקפיד פה, עד כי ישמרנו האל, הקודקס הדתי אינו מתלוצץ...מה לעשות, התיאוקרטיה בדרך-כלל אינה מפנקת...אולי יגיעו פעם ימים נוחים יותר. כעת...שא סבלך בדממה, הסכת וציית. רק נסה לפתוח פה ולציין! כעת פורח שלטון הצדיקים, החסידים, הרבנים וכל המשתרכים אחריהם.

אל דוכן הנראמים באסיפה שכזאת עולה נואם אמיץ לב המכריז כי אין ליהודים התכונות המתאימות לכוון מדינה עצמאית מודרנית והם אינם אלא קסטה [כת] בת מיליונים של רבנים העוסקים בסחר-מכר:

"בני עמי! – צעק הנואם – אל תשמעו לקנאים ולצבועים המטורפים הללו! אין הם אחיכם, אלא אויביכם! הם רק הדיחו אתכם מדרך האמת. הם לא לימדו אתכם מוסריות של אמת, שכולה חיים, אנושיות והעולם הזה, לא לימדו אתכם את הדוגמטיקה של האמונה הכנה, לא את הדתיות הבריאה, אלא איזו פורמאליזם ריקה ומעוותת, שאינה דרושה לאלוהים. הם אסרו את רוחכם החיה בטקסי פולחן חסרי טעם וחסרי משמעות. כתוצאה ממילוי טקסים סיניים אלה קופא מוחכם, נובל לבבכם, מתעוות מחשבת אנוש...אין זו תורת משה, אין זה הרעיון הטהור של האמונה באל אחד, זהו..."